

Қазақстандағы хандық биліктің жойылуы (әкімшілік реформалар)

М.М. Сперанский

П.К. Эссен

Орта жүздегі хандық биліктің жойылуы

Орта жүзде 1817 жылы **Бөкей хан**, 1819 жылы **Уәли хан** қайтыс болғаннан кейін патша үкімеі жаңадан хан тағайындап жатуды қажет деп таппады. 1822 жылы Батыс Сібір генерал – губернаторы **М.М. Сперанский** жасаған және Ресей императоры **I Александрдың** жарлығымен бекітілген “**Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы жарғы**” күшіне енеді.

Қазақстандағы жаңа реформаның ең басты мақсаты Орта жүздегі хандық билікті жою болатын. “Жарғы” өзінің мазмұны мен мақсаты жағынан Қазақстанның солтүстік – шығыс аймақтарын іс жүзінде Ресей империясына қосып алып отарлауға бағытталған болатын. Сөйтіп Орта жүздегі әкімшілік, сот және аймақтық басқару ісі түбірімен өзгертілді.

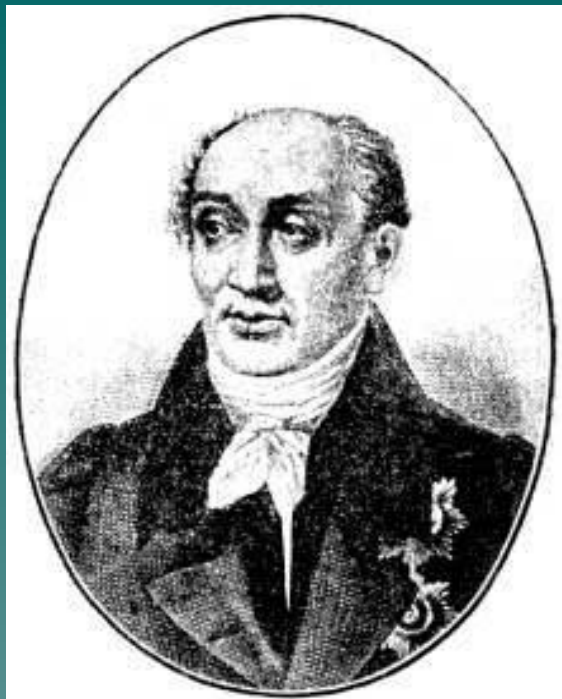
Басқарудың *округтық жүйесі* енгізілген болатын. Сөйтіп, жаңа округтар құрылды. Округтар **болыстарға** бөлінді, ал болыстар *ауыл әкімшіліктерінен* тұрды. Әр округта 15 – 20 болыс, әр болыста 10 – 12 ауыл, ал әр ауылда 50 – 70 шаңырақ болатын болды. Сыртқы округтағылар Сібір қырғыздары облысына біріктірілді. Жаңа әкімшілік бірлігі орасан зор аумақты алып жатқан Омбы облысының құрамына кірді. Томск және тобыл губерниялары мен Омбы облысы Батыс Сібір генерал – губернаторлығына бағындырылды. Оның орталығы Тобыл қаласында орналасты.

Округтарды сайланып қоятын *аға сұлтандар*, болыстарды *болыстар*, ал ауылдарды – *ауыл старшындары* басқарды. Болыс сұлтандары мен ауыл старшындары әкімшілік, шаруашылық және полицейлік қызметтерді қоса атқарды.

Әр округта аға сұлтан басқаратын *Округтық приказ (мекеме)* құрылды. Оның құрамына Омбы облыстық басқарма бастығы тағайындайтын *ресейлік екі заседатель* және сайланып қойылатын екі “*құрметті қазақ*” қатысуға тиәстө болды. *Ішкі күзет* Сібір қазақтарынан іріктелді.

Михаил Михайлович Сперанский

(1772 - 1839)

Ресей Империясының мемлекет және қоғам қайраткері, граф, аса білікті заң қызметкері. Ол 1822 жылы бекітіліп, күшіне енген “Сібір қырғыздары туралы жарғының” авторы. 1791 жылы Петербург діни академиясын бітіріп, 1803 – 1807 жылдары Ішкі істер министрлігі департаментінің директор қызметін атқарады. 1807 жылдан бастап Ресей императоры І Александрдың бас хатшысы қызметін атқарады. 1808 жылдан бастап Заң құрастырушы комиссиясының мүшелігіне бекітіліп, заң министрімен серіктік қатынаста болады. Кейін мемлекетті қайта құру жоспары бойынша (1809) М.М. Сперанский төңкерісті болғызбау үшін

конституциялық монархия түрін енгізуді ұсынды. Сперанскийдің ішкі және сыртқы саясаттағы көзқарастары орыс помещиктерінің наразылығын туғызды. 18012 жылы Сперанский Төменгі Новгородқа жер аударылып, кейін Пермьге қудаланады. 18016 жылы Пензаның азаматтық губернаторы, 1819 жылы Сібірдің генерал – губернаторы атанады. М.М. Сперанский Сібір кеңесінің мүшесі және мемлекеттік қызметтің мүшесі ретінде сібір халықтарын басқару және отарлық сипаттағы бірнеше заң жобаларынын, соның ішінде “Сібір қырғыздары туралы жарғыны” дайындауға жетекшілік етеді. Сперанскийдің басқаруымен 45 томдық “Ресей империясы заңдарының толық жинағы” (1830) шығарылады. 1838 жылы мемлекеттік кеңестің заң департаменті төрағасы қызметін атқарады.

Сыртқы округтардағы сайлау тәртібі

Ауыл старшындарын көшпелілердің өздері сайлайтын және оларды бұл лауазымды қызметке округтық мекеме бекітетін. Сайлау үш жылда бір рет өткізіліп тұрды. Сұлтандар старшындарды сайлауға қатыспады.

Сұлтандардың қатарынан сайланып қойылатын болыстар өздерінің қолындағы өкімет билігін балаларына мұра етіп қалдыру құқығын иеленді. Биліктің ауысуы жоғарыдан төмен қарай жүргізілді. Кейінгі кездерде болыстық қызметке сұлтан емес, қарапайым қазақтардың да сайлануына рұқсат етілді. Бірақ ондай адамдардың патша үкіметіне сіңірген еңбегі зор болуы тиіс еді. Сол арқылы патша үкіметі Шыңғыс әулетін билік құрылымынан бірте – бірте шеттете бастады.

Аға сұлтанды тек сұлтандардың өздері ғана, ал оның құрметті қазақтардан іріктелетін екі заседателін билер мен старшындар ғана сайлайтын. Аға сұлтандар облыстық басқарма бастығының бекітуінсіз өз өкілеттілігін жүзеге асыруға кірісе алмайтын. 1854 жылдан бастап аға сұлтандыққа шыққан тегі Шыңғыс әулеті емес адамдар да сайлана алатын болды.

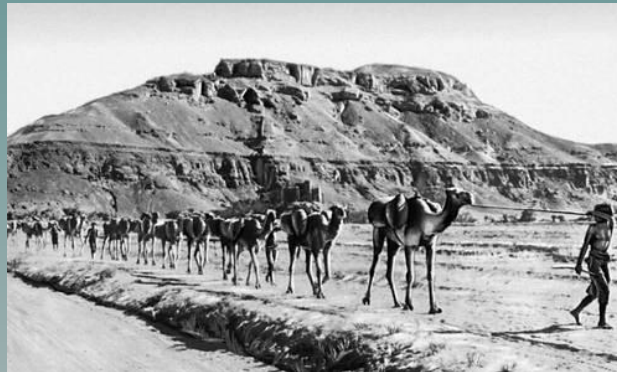
Округтық приказдардың негізгі міндеттері

Округтық приказдың қатаң белгіленген міндеттері болды. Ол атап айтқанда, округтағы халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; халыққа білім беруге қамқорлық жасау; тұрмыстық жағдайлар мен жұмыстарын жақсарту; қарақшылық тонауды, барымтаны және өкімет билігіне бағынбау әрекеттеріне тыйым салу, өз бетімен кетіп, озбырлық жасауға жол бермеу, тергеуді және сот істерін әділ жүргізу; діни наным – сенімдерге байланысты проблемаларды шешу; көпестер мен керуеннің жүріс – тұрысын бақылау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; сондай – ақ алым – салық жинау. Округтік приказ сонымен қатар егін шаруашылығын дамытуға да қамқорлық жасауы тиіс болды.

Алым – салықтар

Басқарудың жаңа жобасын өмірге бірте – бірте және ауыртпалықсыз енгізу үшін патша үкіметі барлық алым – салық түрлерін өтеуге бес жылдық жеңілдік белгіледі. Бұл жылдар ішінде ауруханалар мен мектептер салу үшін ерікті түрде төленетін алым – салық қана жиналып келді.

Жеңілдік мерзімі өткеннен соң округтардың халқы мал басының санына қарай 100 бастан бір бас мөлшерінде жасақ төлеуге міндетті болды. Бірақ ондай салық түйе басына салынған жоқ. Өйткені мұның өзі сауда керуенін көбейту үшін қажет болды. Алым – салық үшін мал санағы үш жылда бір рет өткізіліп отырды. Қазақтар жасақтан өзге шабармандар мен жолаушыларға көлік жағынан да көмек көрсетуге тиіс болды.

Қазақ даласында шаруашылық пен сауда – саттықтың дамуы

Округтік приказдардағы ресейлік заседательдер және казактар жер өңдеп, егін салудың, бау – бақша өсірудің және омарта шаруашылығын жүргізудің үлгісін көрсетуге міндетті болды. Отырықшы өмір салтына көшкен және осы айтылған жұмыстарда табысқа жеткен қазақ отбасыларына жергілікті өкімет билігі тарапынан сыйлықтар беріліп тұрды. Бірақ қазақтардың жаппай диқаншылыққа көшуі бәрібір байқалған жоқ. Дәстүрлі мар шаруашылығымен айналысып келген қазақ халқы егіншілікпен айналысуға жатырқай қарады, мұның өзі сіңірі шыққан кедейлердің – *жатақтардың* ісі деп саналды. Округтардың халқы тұзды көлдерден қанша тұз өндіріп аламын десе де ерікті болды.

Патша үкіметі сауда – саттықты қолдап, көтермелеп отырды. Әрбір қазақ өзінің өндірген өнімін округ аумағында да, одан тыс жерлерде де сатуға құқылы болды. Сұлтандар *сауда керуендерін* шетелдерге де, Сібір шекеара шебіне де жіберіп тұру құқығын сақтап қалды. Сыртқы округтарды басып өтетін сауда керуендерінен ешқандай да *баж салығы* алынбайтын тәртіп орнатылды.

Денсаулық сақтау, дін және халыққа білім беру салалары

“Жарғы” енгізілгенге дейін қазақ даласында ем жасау ісімен екі халық емшілері ғана айналысты. Патша үкіметінің билігі жүрісімен жағдай өзгере бастады. Әр округта екі емі жұмыс істей бастады. *Тұрақты жұмыс жасайтын ауруханалар* пайда болды. Жергілікті әкімшілікке халықты *шешек ауруына қарсы егуден* өткізу міндеттелді.

“Жарғы” бойынша жергілікті билік органдарына христиан дінін таратумен аты шыққан діни миссионерлердің қазақ даласындағы қызметін күшейту тапсырылды. Бірақ оларға *“ешқандай да ықтиярсыз мәжбүр етпей, кәдімгідей сенімін арттыру және көзін жеткізу”* тәсілі арқылы әрекет ету қажеттілігі ескертілді. Рас, кейінгі оқиғалардың көрсеткеніндей, патша үкіметі бұл міндеттерді жүзеге асыра алған жоқ. Өйткені христиан дінін таратушы миссионерлерге қазақтар тарапынан наразылық күшті болды.

“Жарғының” жағымды жақтарының бірі қазақтардың балаларын Ресейдің ішкі аумақтарына жібере алатындығы болды. Алайда бұл құқықты қазақтардың бірең – сараңы пайдалана алды. Оның үстіне, қазақтар өз балаларының орыстанып кетуі мен шоқындырылуынан үрейленді.

Орта жүздегі 1822 жылдан кейін орын алған оқиғалар:

1822 жылғы “Жарғы” аздаған өзгерістер енгізілген түрінде 60 – жылдарға дейін сақталып келді.

1824 жылы *Қарқаралы және Көкшетау;*

1831 жылы *Аягөз;*

1832 жылы *Ақмола;*

1833 жылы *Баянауыл және Үшбұлақ,;*

1834 жылы *Аманқарағай*

1844 жылы *Көкшетау округтары құрылды.*

Кіші жүздегі хандық биліктің жойылуы

Орта жүздегі хан билігінің жойылуы Кіші жүзде тап осылай әрекет жасауды әлдеқайда жеңілдетті. Бұл кезде Кіші жүз сұландарының арасындағы алауыздық әлі тоқтаған жоқ еді. Хан билігі әлсіреп, қол астындағы халық арасында беделінен айрылып тынған болатын. 1822 жылы Орынбор өлкесінің губернаторы П.КЭссен ресей астанасына “Орынбор қырғыздары жөніндегі жарғының” жобасын жөнелтті. Бұл кезде Кіші жүзде *Шерғазы* әлі де хан болып тұрған еді. Қазақтардың шекара шебіне және Орынбор өлкесінің ішкі округтарына шабуыл жасауы жиі – жиі қайталанумен болды. Орынбор өлкесінің басшысы ұсынған жоба толықтыра түсу үшін Азия комитете қайтадан жіберілді. Жарғының түпкілікті жобасын Ресей патшасы **I Александр** 1824 жылы көктемде біржолата бекітеді. Шерғазы хан Орынборға шақыртылып алынды. Оған ғұмырының соңына дейін ай сайын жалақы төленіп тұратын болды. Сөйтіп Кіші жүздегі хаен билігі жойылды.

Бұл реформа бойынша Кіші жүз аумағы *Жайықтың сырт жағындағы үш округқа* бөлінді. 1828 жылы ондағы әкімшілік бірлестіктердің аттары өзгертіліп, Батыс, Орта және Шығыс округтары деп аталды. Кіші жүздегі өкімет билігі Орынбор губернаторының тікелей бағынатын *басқарушы – сұлтандардың* қолына көшті.

Басқарушы сұлтандарға казактардың жасақтары да бағындырылды. Ондай жасақтардың құрамында 100 – ден 200 – ге дейін адам болды. Басқарушы сұлтандар казак станцияларында және шекара шебіндегі бекіністерде тұратын болып белгіленді. Мұның өзі олардың Патша үкіметіне тәуелді болуын күшейте түседі. Басқарушы сұлтандардың атқаратын негізгі қызметтері өздеріне қарайтын халықты “тәртіп сақтайтын және патша үкіметіне әрқашан да адал әрі айтқанын екі етпейтін бағыныста” болатындай етіп ұстау еді.

Петр Кириллович Эссен (1772 – 1844ж)

Граф Петр Кириллович Эссен –
(1772 жылдың 11 тамызы – 1844ж)

Патша үкіметінің мемлекет және қоғам қайраткері, әскери қолбасшы, 1817 – 1829 жылдарда Орынбор, 1830 – 1842 жылдары Санкт – Петербург қаласының генерал – губернатор қызметін атқарған. Кіші жүздегі хандық билікті жоюға бағытталған “Орынбор қырғыздарының жарғысының” (1822 ж) авторы.

1799 жылдан бастап генерал – лейтенант А.М. Римский Корсаковтың қоластында Швейцарияға бағытталған соғыстарға қатысқан.

“Орынбор қырғыздары туралы ереже” 1844 жыл

“Орынбор қырғыздары туралы жарғының” кемшілік тұстары көп еді. Сондықтан оның орнына 1844 жылы “Орынбор қырғыздары туралы ереже” шықты. Ендігі жерді Орынбор әкімшілігіне қарайтын қазақтар ұратын жерлер Ресей империясы аумағының бір бөлігі деп жарияланды. Кіші жүзге жалпы басшылық жасауды *Орынбор шекара комиссиясы* жүргізді. Оның құрамында төрағаның өзі, орынбасары, төрт кеңесшісі және қазақтардан сайлайтын төрт заседатель, ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеунік, адам және мал дәрігері кірді.

Жаңа ереже бойынша билер сотына барынша шектеу қойылды, ол ұсақ – түйек мәселелерді ғана қарады. Үкіметке қарсы әрекеттер жасау, кісі өлтіру, қарақшылық жасап ел тонау, барымта алу сияқты қылмысты істерді *әскери сот* қарады. Ал ұрлық жасау, алаяқтық, бұзақылық, 50 сомнан жоғары мүліктік талап секілді істер *Ресей империясы Шекара комиссиясының жанындағы жалпы заңдар негізінде* қаралды. Орынбор әкімшілігіне қарайтын қазақтардың жағдайы олардың Орта жүздегі қандастарына қарағанда әлдеқайда ауыр еді.

1844 жылы Кіші жүз жеріндегі шекара шебіне жақын тұратын қазақтар үшін **қамқоршы** деген қызмет пайда болды. Оның негізгі міндеті шекара шебіне жақын тұратын қазақтарды отырықшы орыс халқының озбырлығынан қорғау еді. Қамқоршы далалаық қазақтар шекара шебінен Ресейдің ішкі жағына өтіп кекен жағдайда ғана олардың құқықтарын қорғай алатын.

Басқарушы – сұлтандардың жанында *шешек ауруына қарсы егу жұмыстарын* жүргізетін бір – бірден қазақ фельдшері болды.